

HIDDEN FORGESIDE

LWYBR CUDD GER YR EFAIL

Circular walk/ Approx 4 Km (2.5 miles)/1.25 hours

Taith gylch/Tua 4 Km (2.5 milltir)/1.25 awr

TREASURE TRAILS LLWYBRAU TRYSDOR

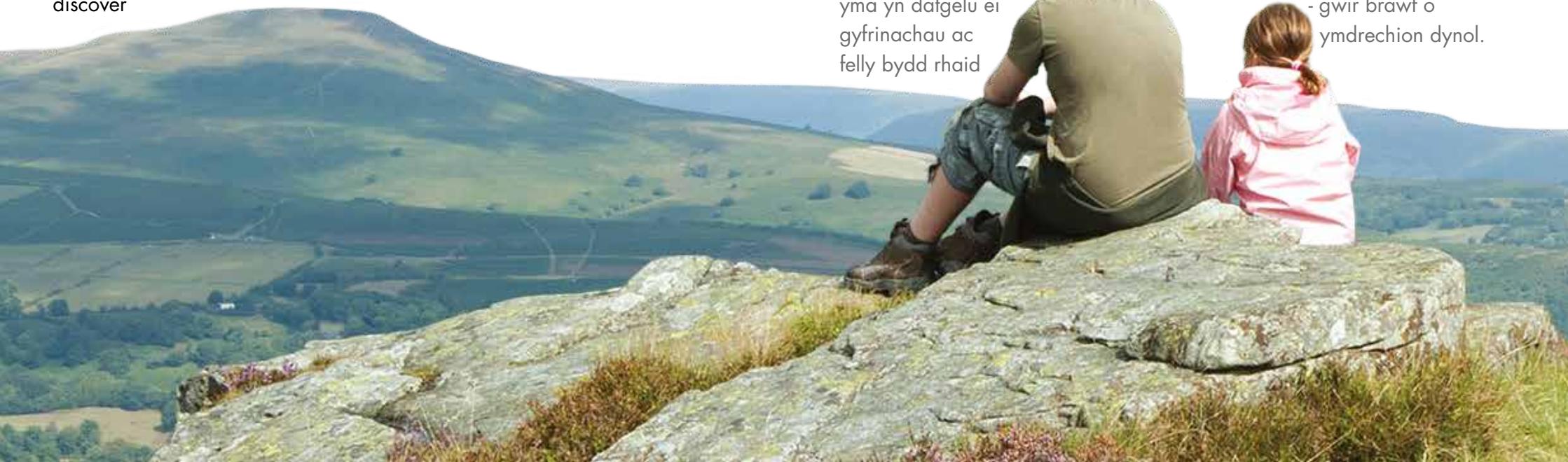
TREASURE TRAIL TALES

Welcome to the Blaenavon World Heritage Site! Since the year 2000 this industrial landscape has been recognised as one of the world's top heritage treasures. This is because it is one of the very few places where you can follow the story of the industrial revolution. A story that was first carved into the landscape by an army of people, using little more than picks and shovels, some 200 years ago.

However, this industrial landscape does not reveal its secrets very easily so you will have to get out and discover

its hidden gems for yourselves! To help you, we've created this series of 'Treasure Trails', each one with a tale to tell, treasure to find and challenges to complete along the way.

We hope you have fun exploring the Blaenavon World Heritage Site. By the time you've walked our trails you'll be an expert in reading the landscape, seeing it for what it really is, full of character and historical interest - a true testament to human endeavour.

STORIâu TEITHIAU TRYSOR

Croeso i Safle Treftadaeth Byd Blaenafon! Ers y flwyddyn 2000 mae'r tirlun diwydiannol hwn wedi'i gydnabod yn un o drysorau pennaf treftadaeth y byd. Y rheswm am hyn yw ei fod yn un o'r ychydig iawn o leoedd lle gallwch ddilyn storï'r chwyldro diwydiannol. Dyma sori a gafodd ei naddu gyntaf yn y tirlun gan fyddin o bobl yn defnyddio fawr ddim mwy na chaib a rhaw, tua 200 mlynedd yn ôl.

Er hynny, nid ar chwarae bach y mae'r tirlun diwydiannol yma yn datgelu ei gyfrinachau ac felly bydd rhaid

ichi fynd ati i ganfod ei drysorau cudd dros och eich hunain! I'ch helpu, rydyn ni wedi creu'r gyfres yma o 'Teithiau Trysor', bob un â'i stori i'w hadrodd, ei drysor i'w ganfod a'i heriau i'w cwlhau ar hyd y ffordd.

Gobeithio y cewch chi hwyl yn crwydro Safle Treftadaeth Byd Blaenafon. Erbyn ichi gerdded ein llwybrau fe fyddwch yn arbenigwr mewn darllen y tirlun. Byddwch yn gweld beth sydd yno mewn gwirionedd, tirlun llawn cymeriad a diddordeb hanesyddol

- gwir brawf o ymdrechion dynol.

Mam's Tale

Row E, the terraced workers' cottages in Forgeside, that's where we lived. You'll walk past our house on your way through. I don't think the ironmasters really cared about giving our street a nice name. My family came here when we moved from the workers housing up at the old Garnddyrys Forge. It was cold up there on Blorenge Mountain, and we were all glad of the move down the valley.

The new forge only really got going in 1860, a few years before we arrived. Dad started in the mill where he worked on wheels for steam railway engines. My husband went straight down the mine with our eldest, winning the coal that fired the forge's furnaces. Big Pit they called it, deep underground it went too, nearly 300 foot down!

At that time, our lives, the lives of all the women in our village, revolved around the shift patterns of the men. It seemed like we were forever boiling water for their baths ready for when they got home. It was back breaking work I can tell you, doubly so when mam died with her chest. I had to take over then.

Not that I felt the benefit, but it's easier for the women now. In 1939 they built baths at the pit head for the miners to wash the coal dust off before they came

home. Can you believe that some of the women were dead set against the baths? They thought that the rushing water would damage their husbands' backs! I'd have been all for them I can tell you. Well you've got to move with the times haven't you?

The 'New-side works' Forgeside (image courtesy Pat Morgan)
Gwaith newydd Ger-yr-efail (llun drwy garedigrwydd Pat Morgan)

Stori Mam

Rhes E, bythynnod teras y gweithwyr yn Forgeside, dyna ble oeddem yn byw. Fe gerddwch chi heibio ein tŷ ni ar eich ffordd trwedd. Dydw i ddim yn meddwl bod yr haearn feistri yn poeni am roi enw neis i'n stryd ni. Daeth fy nheulu yma pan symudom o dai'r gweithwyr i fyny yn hen Efail Garnddyrys. Roedd hi'n oer i fyny yno ar Fynydd Blorens, ac roeddem yn falch o gael symud i lawr y cwm.

Ni wnaeth yr efail newydd ddechrau o

ddifri' tan 1860, ychydig flynyddoedd cyn i ni gyrraedd. Dechreuodd dad yn y felin, yn gweithio ar olwynion ar gyfer injans siêm y rheilffordd. Aeth fy ngŵr yn syth i lawr y pwll gyda fy mhlentyn hynaf i gloddio'r glo a daniai ffwrneisi'r efail. Roedden nhw'n ei alw yn Bwll Mawr, a phwll dwfn ydoedd hefyd, aethai i lawr i grombil y ddaear, bron i 300 troedfedd! Ar yr adeg honno, roedd ein bywydau ni, a bywydau'r holl fenywod yn ein pentref, wedi eu seilio ar batrymau shifft y dynion. Teimlai ein bod byth a beunydd yn berwi dŵr ar gyfer eu baddonau yn barod erbyn iddynt ddychwelyd adref. Roedd e'n waith caled, credwch chi fi, ac yn anoddach fyth pan fu mam farw oherwydd salwch y frest. Rhaid oedd i fi gymryd drosodd wedyn.

Nid fy mod i wedi elwa o gwbl, ond mae'n haws i fenywod nawr. Ym 1939 fe wnaethant adeiladu baddonau pen pwll i'r glowyr olchi llwch y glo oddi arnynt cyn iddynt ddod adref. Fedrwrch chi gredu bod rhai o'r menywod yn gwrthwynebu'n llwyr i'r baddonau? Roedden nhw'n meddwl y byddai llif y dŵr yn gwneud niwed i gefnau eu gwyr! Buaswn i wedi bod o'u plaid, credwch chi. Wel mae rhaid i chi symud gyda'r oes, on'd oes?

A Bathing Revolution

During the industrial revolution generations of women were just as much 'slaves' to the ironmasters and mine owners, as were their men. Without modern domestic appliances housework was a relentless, physically exhausting round of back-breaking work, typified by the need to lift & carry water for the miners' home baths. It took a pioneering woman from the Rhondda to secure the change that was desperately needed. In 1919 Elizabeth Andrews, a former suffragette and member of the Labour Party, highlighted how the instalment of pit-head baths at collieries could save women's lives. She succeeded in her campaign and by 1924 they became compulsory.

Miner bathing at home (image courtesy The People's Collection)
Glöwr yn ymolchi yn ei gartref (llun drwy garedigrywedd Casgliad y Werin)

Chwyldro Ymdrochi

Yn ystod y chwyldro diwydiannol, roedd cenedlaethau o fenywod yn 'gaethweision' i'r haearn meistri a pherchnogion y pyllau, lawn gymaint â'u gwyr. Heb offer modern, roedd gwaith tŷ yn waith didrugaredd, llafurusr iawn ar y corff, a hynny gyda'r angen i godi a chario dŵr ar gyfer baddonau cartref y glowyr. Fe gymerodd hi fenyw arloesol o Rondda i fynnu'r newid mawr ei angen. Ym 1919 fe wnaeth Elizabeth Andrews, swffragét gynt, ac aelod o'r Blaid Lafur, ddangos sut y gallai gosod baddonau pen pwll mewn pyllau glo achub bywydau menywod. Llwyddodd yn ei hymgrych, ac erbyn 1924 daethant yn orfodol.

Aaron Brute's Bridge Challenge

To take the challenge you will first need to find the Aaron Brute's Bridge Treasure Marker... it's a cast iron disc set in the ground at the entrance to the bridge. Once you've found it stand on top and look around. You won't be able to see them, because you are down in the valley, but on the hillsides either side of here are two of the most important industrial heritage sites in South Wales, Blaenavon Ironworks and Big Pit. In what direction and how far away do you think these two sites are from where you are standing? The answers to the challenge can be found on the back cover of this leaflet.

Her Pont Aaron Brute

I roi cynnig ar yr her, yn gyntaf bydd rhaid i chi ddod o hyd i Farchwr Trysor Pont Aaron Brute... sef disg haearn bwrw wedi ei osod yn y ddaear wrth y fynedfa i'r bont. Unwaith y dewch chi o hyd iddo, arhoswch arno ac edrychwrch o'ch cwmpas.

Ni fyddwrch yn medru eu gweld, am eich bod i lawr yn y cwm, ond ar lethrau'r bryniau, y naill ochr a'r llall y mae dau o'r safleoedd treftadaeth diwydiannol pwysicaf yn Ne Cymru, Gwaith Haearn Blaenafon a Phwll Mawr. I ba gyfeiriad, a pha mor bell i ffwrdd ydych chi'n meddwl mai'r ddau safle yma o ble yr ydych yn sefyll? Mae'r atebion i'r her ar glawr cefn y daflen hon.

SPOTTER'S GUIDE CANLLAW I WYLWYR

Ten top spots Y Deg Mwyaf Poblogaidd

The result of all that industrial activity is a rich mosaic of habitats for wildlife and a highly diverse range of species that have made the Blaenavon World Heritage Site their home. What might you expect to see along the way? To help you identify some of the inhabitants we've highlighted a few below. See if you can spot them too...

Mae'r holl weithgarwch diwydiannol wedi arwain at frithwaith cyfoethog o gynefinoedd i fywyd gwylt ac ystod amrywiol tu hwnt o rywogaethau sydd bellach yn byw ar Safle Treftadaeth y Byd. Beth fyddch chi'n disgwl ei weld ar hyd y ffordd? I'ch helpu i ganfod rhai o'r rhywogaethau, rydym wedi eu hamlygu uchod. Beth am weld a fedrwrch chi eu gweld hefyd...

Buttercup
Blodyn YmenynBarn Owl
Tylluan wenReeds
CrysReed Bunting
Bras y crysKestrel
Cudyll cochFox
LlwynogBullfinch
Coch y berllan

'Dragon's Teeth' micro-hydro scheme

Red Admiral Butterfly
Mantell goch

Linnet

How did you get on?
Sut wnaethoch chi?

POINTS/PWYNT
30+ you're a top spotter!
rydych chi'n wylwr gwych!

15-30 good spotting
da iawn wir

5-15 room to improve your spots!
lle i wella!

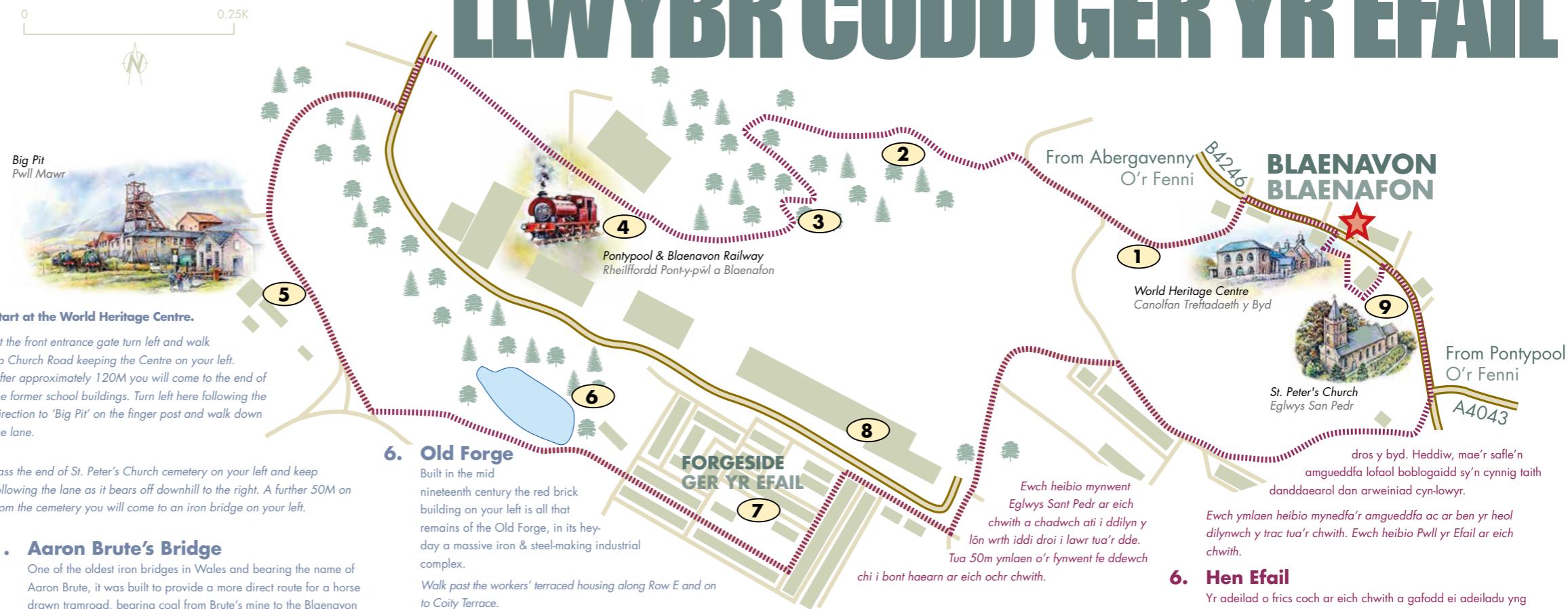
<5 never mind better luck on the next Treasure Trail!
peidiwch â phoeni, gwell iwc ar y Llwybr Trysor nesa!

Trail Starts Here
Llwybr yn Dechrau Yma

HIDDEN FORGESIDE

LLWYBR CUDD GER YR EFAIL

BLAENAVON BLAENAFAON

dros y byd. Heddiw, mae'r safle amgueddfa loafol boblogaidd sy'n cynnig taith danddaearol dan arweiniad cyn-lowyr.

Ewch ymlaen heibio mynedfa'r amgueddfa ac ar ben yr heol dilynwch y trac tua'r chwith. Ewch heibio Pwll yr Efail ar eich chwith.

6. Hen Efail

Yr adeilad o frics coch ar eich chwith a gafodd ei adeiladu yng nghanol y bedwaredd ganrif ar bymtheg yw'r unig beth sy'n weddill o'r Hen Efail. Yn ei hanterth roedd hi'n safle diwydiannol anferth a orferai greu haearn a dur.

Cerddwch heibio tai teras y gweithwyr ar hyd Rhes E ac ymlaen i Coity Terrace.

7. Ger yr efail

Fel y mae'r enw'n awgrymu, fe dyffod cymuned Ger yr efail i fyny ochr yn ochr o'r efail 'newydd' a gymerodd lle'r hen efail yn Nghannddyrys ar yml ogleddol Mynydd Blorens.

Trwch i'r chwith i mewn i Oxford Terrace ac yna i'r dde i mewn i Forge Road.

8. Gwaith 'Doncasters'

Yn rhedeg yn barael ar ochr arall y ffordd mae safle gwaith Doncasters – cynhyrchrw cydrannau metel manwl ac etifeddiaeth dragwyddol y diwydiant haearn ym Mlaenafon.

Trwch i'r chwith i ymuno â Forge Side Road a cherddwch i lawr y bryn. Croeswrch y bont rheilffordd gan barhau i ddilyn yr heol tan i chi gyrraedd cyffordd. Ewch i'r dde, cerddwch ar hyd Teras Glantorfaen i ymuno â Barnfield Terrace a dilyn y trac i'r chwith sydd yn disgyn i lawr. Ar waelod y bryn croeswrch Afon Lwyd a cherddwch i fyny'r bryn i Flaenafon ac ymuno â Church Road.

Ewch i'r chwith drwy'r giât ac i mewn i fynwent San Pedr.

9. Eglwys San Pedr

Adeiladwyd yr eglwys ym 1804 gan yr haearn feistri Samuel Hopkins a Thomas. Cadwch lygad yn agored yn y fynwent am bump o feddi a iddynt wynebau haearn. Os yw'r eglwys ar gau, gallwr gael allwedd gan Ganolfan Treftadaeth y Byd Blaenafon.

Parhewch drwy'r fynwent ac i mewn i dir Safle Treftadaeth y Byd.

Gobeithiwn eich bod wedi mwynhau eich taith ac y byddwch am grwydro mwy o'n Llwybrau Trysor yn Nhirwedd Ddiwydiannol Blaenafon, Safle Treftadaeth y Byd.

BLAENAVON INDUSTRIAL LANDSCAPE

TIRWEDD DDIWYDIANNOL BLAENAFON

Hidden Forgeside Trail

The Trail is a circular walk of approximately 4 Kms (2.5 miles) which is suitable for families with younger children and should take 1.25 hours to complete. For your own safety it is recommended that you wear stout footwear and warm waterproof clothing.

Llwybr Cudd Forgeside

Mae'r llwybr yn daith cylch tua 4 Km (2.5 milltir) o hyd, sydd yn addas i deuluoedd â phlant ifanc a dylai gymryd tua 1.25 awr i'w gwblhau. Er eich diogelwch, awgrymir eich bod yn gwisgo esgidiau cryfion a dillad glaw, cynnes.

Information/Gwybodaeth

We hope you have fun exploring the Blaenavon World Heritage Site.

For more information visit www.visitblaenavon.co.uk or contact the Blaenavon World Heritage Centre on 01495 742333.

Gobeithiwn y cewch hwyl yn crwydro Safle Treftadaeth y Byd Blaenafon. I gael mwy o wybodaeth ewch i www.visitblaenavon.co.uk neu cysylltwch â Chanolfan Treftadaeth y Byd Blaenafon ar 01495 742333.

Tel/Ffôn: 01495 742333
www.visitblaenavon.co.uk
blaenavon.tic@torfaen.gov.uk

Pwll Mawr tua 1 Km tuar gorllewin o Bont Aeron Burle.

Aerb ! Her Port Aeron Burle: Da iawn chi os lwyddoedd ! ddyfali bod y gwair haeearn tua 500m tuar, gofledd a bod

north and Big Pi! is about 1 Km to the west of Aeron Burle's Bridge.

Answer to Aaron Burle's Bridge Challenge: Well done if you guessed that the ironworks is approximately 500m to the

